

MISIR'DAKİ MODERN ARAP EDEBİYATI ENTELEKTÜEL UYANIŞININ ÖNCÜSÜ: RİFÂ'A RÂFİ'Î ET-TAHTÂVÎ (1801-1873)

PIONEER OF THE INTELLECTUAL AWAKENING OF MODERN ARAB LITERATURE
IN EGYPT: RIFÂ'A RÂFİ'Î AT-TAHTÂWÎ (1801-1873)

AHMET GÜR

ÖĞR. GÖR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ARAP DİLİ VE BELAGATİ ANABİLİM DALI
LECTURER, KİLİS 7 ARALIK UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF ARABIC LANGUAGE AND RHETORIC.
KİLİS, TURKEY

ahmet.qur@kilis.edu.tr

 <http://orcid.org/0000-0003-4273-4742>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1160860>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
11 Ağustos / August 2022

Kabul Tarihi / Accepted
23 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Gür, Ahmet, "Mısır'daki Modern Arap Edebiyatı Entelektüel Uyanışının Öncüsü: Rifâ'a Râfî'î Et-Tahtâvî [1801-1873] [Pioneer of the Intellectual Awakening of Modern Arab Literature in Egypt: Rifâ'a Râfî'î At-Tahtâvî [1801-1873]]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 9/2 [Aralık/December 2022]: 815-833.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

MISIR'DAKİ MODERN ARAP EDEBİYATI ENTELEKTÜEL UYANIŞININ ÖNCÜSÜ: RİFĀA RĀFĪ'Î et-TAHTĀVÎ (1801-1873)

Öz

1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali ile başlayan süreç, klasik bir askeri harekâtın çok ötesine geçmiş ve işgalden kısa bir süre sonra ülkenin birçok kurumunun yeniden yapılanmasına neden olduğu gibi Arap edebiyatı için de bir milat olmuştur. Zira Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa'yla rekabet edebilmek adına eğitim için İtalya ve Fransa gibi ülkelere öğrenci gönderme seferberliği, sadece askeri ve teknik alanlarla sınırlı kalmamış, Rifâa Râfî'î et-Tahtâvî'nin başını çektiği tercüme hareketleriyle de Mısır'da özellikle şiir ve nesirde edebiyatın canlanmasına ve sonuçta modern Arap edebiyatının ilk yapıtlarının ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Tahtâvî'nin hayatında Ezher üniversitesinden hocası Hasan el-Attar'ın özel bir yeri olmuştur. Çünkü Attar, Fransız işgalini yakından görmüş, onların Mısır'da kaldıkları üç yıl boyunca başta matbaa teknolojisi getirmek, laboratuvar ve kütüphane kurmak gibi yaptıkları birçok faaliyeti gözlemlemiş ve ülkenin Fransa'nın işgaline nasıl ve niçin maruz kaldığını uzun uzun düşünme imkânına kavuşmuş bir kişidir. Attar, özette bu geri kalmışlığın sebebini, eğitim sisteminde sadece dini eğitimin verilmesinin yeterli görülmesi olduğuna karar vermiştir. Zira önceki âlimlerin dini ilimlerle beraber matematik, astronomi, tıp ve fen bilimleri gibi diğer ilimleri de tahsil etmelerinden dolayı ileri seviyeye ulaştıklarını öğrencilerine aktarmaya çalışmıştır. Tahtâvî de hocası Hasan el-Attar'ın bu anlattıklarından etkilenmiş ve ülkenin felaha ve refaha ermesinin ancak Batı standartlarında eğitim verilmesiyle mümkün olacağına inanmıştır. Hocası Attar da Tahtâvî'nin çalışkanlığı ve ilme düşkünlüğünden dolayı Paris'e gönderilecek olan öğrenci heyeti arasına görevli olarak girmesini sağlamıştır. Tahtâvî, 1826 yılında Paris'e gönderilen öğrencilerin dini vecibelerinin takibi, onlara rehberlik yapması ve harcamalarını takip etmesi için görevlendirilmiş olmasına rağmen O, bu görevlerinin yanında Fransızca'yı çok iyi derecede öğrenmiş ve ülkesine döner dönmez tercüme faaliyetlerine başlamıştır. Onun bu çalışkanlığı ve gayreti, başta öğrenci heyetinin Fransadaki sorumlusu Edme François Jomard olmak üzere birçok Fransız bilim insanının takdirini kazanmasına sebep olmuştur. Yine onun Mehmed Ali Paşa'ya yazdığı tavsiye mektubu ile Tahtâvî, Mısır'a döndüğü zaman önemli kurumlarda görev almıştır. O, tercüme faaliyetlerini Avrupa'nın yüzyıllar içinde meydana getirdiği müktesebatlarını kısa yoldan ülkesine kazandırmak olarak görmüştür. Daha Mısır'dan ayrılır ayrılmaz *Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Bâriz /Paris Özetinde Saf Altının Arıtılması* adını vereceği roman-seyahatname tarzındaki eserini kaleme almaya başlamıştır. Paris'te bulunduğu beş yıl zarfında hiç boş durmamış, sürekli kendisini geliştirmiştir. Ezher üniversitesinden mezun olmasına ve ülkede Avrupadan gelen her şeye nefretle karışık şüphe ile yaklaşımın hâkim olduğu bir ortamda yetişmesine rağmen Fransa'yı tarafsız bir tutumla gözlemlemiş, lehte ve aleyhte olan görüşlere itibar etmemiş ve kendisini Fransa özelinde Batı dünyasının geldiği noktayı objektif olarak tahlil edebilecek bir konuma yükseltmeyi başarmıştır. Tahtâvî, Abbasiler döneminde başlanılan tercüme faaliyetlerinin İslam dünyasına ne derecede olumlu etkilerinin olduğunu bildiği için benzer bir çalışmanın Mısır'da olması için Diller Okulu açılması teklifinde bulunmuş ve dönemin idaresi bu teklifi kabul etmiştir. Buradan mezun olan talebeler, zaman içerisinde önemli kitapları Arapçaya tercüme etmek suretiyle ülkelerine katkıda bulunmuşlardır. Tahtâvî, Fenelon'un *Télémaque* (Telemak) isimli eserini tercüme ederek roman türünü Mısır'a tanıtmıştır. Şiirde yeni edebi akımları aktarmak suretiyle birçok şaire yol göstermiştir. Ayrıca Paris'te sıklıkla gittiği tiyatroyu Mısır halkının beğenmesine sunmak istemiş, yoğun tercüme faaliyetlerinden dolayı bu işi öğrencisi Muhammed Osman Celâl'e havale etmiştir. Muhammed Osman da Fransız tiyatro yazarları Molière ve Racine ait birçok eseri Arapçaya tercüme etmiştir. Bunların dışında Tahtâvî, hikâye

ve gazete makalesi ve röportaj türlerinin de ilk örneklerini vermiştir. Tahtāvī'nin gerek telif ettiği ve gerekse tercüme yoluyla Arapçaya kazandırdığı eserler, yazar ve şairlerle ilham kaynağı olmuş ve onların Batı tarzı edebi eserler vermesine imkân sağlamıştır. Tahtāvī'nin tüm bu gayretleri, onu modern Arap edebiyatının Mısır'daki entelektüel uyanışında öncü ve sembol isim haline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Modern Arap Edebiyatı, Mısır, Entelektüel Uyanış, Rifāa Rāfi'ī et-Tahtāwī

PIONEER OF THE INTELLECTUAL AWAKENING OF MODERN ARAB LITERATURE IN EGYPT: RIFĀĀ RĀFĪ'Ī at-TAHTĀWĪ (1801-1873)

Abstract

The process, which started with Napoleon's invasion of Egypt in 1798, went far beyond a classical military operation and became a milestone for Arabic literature, as it caused the restructuring of many institutions of the country shortly after the occupation. Because Mehmed Ali Pasha's campaign to send students to countries such as Italy and France for education to compete with Europe was not only limited to military and technical fields, but also in Egypt with the translation movements led by Rifā'a Rāfi'ī at-Tahtāwī. It paved the way for the revival of literature, especially in poetry and prose, and ultimately the emergence of the first works of modern Arabic literature. Hasan al-Attar, his teacher from Azhar University, had a special place in Tahtāwī's life. Because Attar is a person who has seen the French occupation closely, observed many activities such as bringing printing technology, establishing laboratories and libraries during the three years they stayed in Egypt, and had the opportunity to think for a long time about how and why the country was exposed to the occupation of France. In summary, Attar decided that the reason for this backwardness was that only religious education was considered sufficient in the education system. Because he tried to convey to his students that they had reached an advanced level due to the fact that previous scholars had studied other sciences such as mathematics, astronomy, medicine and science along with religious sciences. Tahtāwī was also influenced by what his teacher Hasan al-Attar told and believed that the country's prosperity and welfare would only be possible by providing education by Western standards. His teacher, Attar, also enabled Tahtāwī to join the student committee to be sent to Paris as an officer due to his hard work and fondness for science. Although Tahtāwī was assigned to follow the religious obligations of the students sent to Paris in 1826, to guide them and monitor their expenses, he learned French very well in addition to these duties and started translation activities as soon as he returned to his country. This hard work and effort of his has led to the appreciation of many French scientists, especially Edme François Jomard, who is responsible for the student body in France. Again, with his letter of recommendation to Mehmed Ali Pasha, Tahtāwī took office in important institutions when he returned to Egypt. He saw translation activities as bringing the acquis created by Europe over the centuries to his country in a short way. As soon as he left Egypt, started to write his work in the style of a novel-travel book, Tahlisu'l-Ibriz fi Telhisi Bārız which he would call Refinement of Pure Gold Paris Summary. During his five years in Paris, he never stood idle and constantly improved himself. Despite graduating from Azhar University and being brought up in an environment where an attitude of suspicion mixed with hatred prevailed in the country, he observed France with an impartial attitude, disregarded the pros and cons, and succeeded in elevating himself to a position where he could objectively analyze the point of the Western world in particular France. Because Tahtāwī knew the positive effects of the translation activities started in the Abbasid period on the Islamic world, he offered

to open a School of Languages for a similar study to be carried out in Egypt, and the administration of the period accepted this offer. The students who graduated from here contributed to their country by translating important books into Arabic over time. Tahtāwī introduced the novel genre to Egypt by translating Fenelon's *Télémaque* (Telemak). He guided many poets by transferring new literary movements in poetry. In addition, he wanted to present the theater he frequently visited in Paris to the taste of the Egyptian people, and transferred this job to his student Muhammed Osman Celāl due to his intense translation activities. Muhammed Osman also translated many works of French playwrights Molière and Racine into Arabic. Apart from these, Tahtavi also gave the first examples of stories, newspaper articles and interviews. The works that Tahtāwī both copyrighted and translated into Arabic inspired writers and poets and enabled them to produce Western-style literary works. All these efforts of Tahtāwī made him a pioneer and symbolic figure in the intellectual awakening of modern Arabic literature in Egypt.

Keywords: Arab Language and Rhetoric, Modern Arab Literature, Egypt, Intellectual Awakening, Rifā'a Rāfi'ī at-Tahtāwī

GİRİŞ

Mısır, Kuzey Afrika'da bulunmasına rağmen Sina Yarımadası ile Asya'ya bağlanması, Süveyş kanalını elinde bulundurması, ülkeye hayat veren Nil nehrinin varlığının sağladığı¹ stratejik coğrafi konumu ve 7000 yıllık tarihi geçmişi sayesinde köklü medeniyetlere ev sahibi olması² bakımından Arap ülkeleri arasında önemli bir mevkie sahiptir. Diğer yandan dinamik nüfus yapısı, miladi 972 yılından bu yana faaliyet gösteren Ezher üniversitesi³ gibi bir eğitim-öğretim kurumuna sahip olması, Mısır ve Arap dünyasının ilim, fikir ve kültür hayatında önemli izler bırakan şahsiyetlerin buradan mezun olması gibi etmenler de Mısır'ı diğer Arap ülkeleri arasından öne çıkaran hususların başında gelmektedir.⁴

19. yüzyıl Arap edebiyatının şiir ve nesirde öncü kuşağının genellikle Mısır'dan çıkması⁵, bu ülkenin Arapça konuşan diğer ülkelerden çok önceleri Batı dünyasına doğru yaptığı açılım süreciyle izah etmek mümkündür.⁶ Arap entelektüel uyanışı olarak isimlendirilen Nahda'nın

¹ Muzaffer Demir, "Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/2 (2012), 320.

² Murat Keha, "Mehmed Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Layiha", *Doğu Esintileri* 7 (2017), 97.

³ Corci Zeydan, *Tārīhu Ādābi'l-Lūgati'l-'Arabīyye* (Kahire: Müessesetü'l-Hindāvi, 2013), 1187-1188; Mustafa İsmet Uzun, "Ezher" (İstanbul: TDV İslām Ansiklopedisi, 1995), 12/59.

⁴ Harun Anay, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 6/10 (2001), 5.

⁵ Yakup Göçemen, "Modern Mısır Şiirinde Kur'an-ı Kerim'den İktibaslar", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 1373.

⁶ Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004), 11.

19. yüzyılın ilk yarısında siyasal, askeri, edebi ve kültürel eylemler şeklinde kendini göstermeye başladığı kabul edilir. Diğer yandan bu uyanış, Arap toplumunun kendisine yönelen dış tehditlere karşı varlığını koruma refleksi şeklinde gerek toplumsal ve gerek kültürel manada bir reaksiyon biçiminde görülür. Bu reaksiyonun doğal sonucu olarak ilk planda kendinden daha çağdaş olarak kabullenilen Avrupa'nın başarılı bulunan taraflarını içselleştirmek için oradaki eserleri Arapçaya kazandırma yöntemi benimsenmiş, böylece tercüme edilen bu eserler sayesinde toplumun büyük bir kısmının bilinç seviyesinin yükseltilmesiyle onların muasır medeniyetler düzeyine ulaşacağı ön görülmüştür.⁷ Ne var ki bu modernleşme çabaları, Avrupa ülkelerinde var olduğu üzere iç dinamiklerin tetiklediği kültürleşme çabalarından modernleşmeye evrilmiş örneklerde görüldüğü gibi olmayıp taklitten öteye gidemeyen ve dış müdahalelere açık bir görünüm arz etmiştir.⁸

1. ENTELEKTÜEL UYANIŞININ TARİHİ ARKA PLANI

19. yüzyıla henüz girmeden kısa bir süre önce Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Arap dünyası, Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart'ın (1769-1821) 1798 yılında Mısır'ı topraklarına ilhak etme girişimine maruz kalmıştır.⁹ Bu işgale kadar Osmanlı-Fransa ilişkileri genellikle ticari düzeyde dostane bir mecrada seyretmiştir. Fakat işgalin başlaması, Osmanlı Devleti'nin tüm dengelerini ve Fransa'ya olan bakışını değiştirmiştir.¹⁰ Diğer yandan bu işgal, Mısır halkının doğrudan Batı medeniyetinin askeri, siyasal, sosyal ve kültürel müktesebatlarıyla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ne var ki bu olay, Arap dünyasında kimilerine göre bir talihsizlik olarak görülürken bazılarıncı bir şans olarak telakki edilmiştir.¹¹ Nitekim bu işgali Arap entelektüel uyanışının ilk adımı olarak görenlerin başında Modern dönem Arap edebiyatçılarından Corci Zeydan (1861-1914), Ahmed Emin (1886-1954), Hüseyin Heykel (1888-1956), Taha Hüseyin (1889-1973), Şevkî Dayf (1910-2005) gelmektedir.¹²

⁷ Ecehan Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 3/1 (2015), 105.

⁸ Ali Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11 (2010), 148.

⁹ Mısır, Fransa'nın 1798 yılında ülkeyi işgal etmeden yaklaşık iki asır önce gündemine girmeye başlamıştı bkz. Namık Sinan Turan, "19. Yüzyılda İmparatorluk, Kolonyalizm ve Opera 'Verdi'nin Aida'sı ve Mısır'ın Sergilenmesi'", *Sosyoloji Dergisi* 37 (2017), 120-121.

¹⁰ Süheyla Yenidünya Gürgeç, "Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Comte Sebastiani'nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801-1802) ve Raporları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 27 (2019), 92.

¹¹ Yakup Civelek, "Modern Arap Edebiyatında İslami Edebiyatın Yeri ve Öncüleri", *Yüzcüncü Yıl İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000), 85.

¹² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-Lügati'l-'Arabiyye*, 1169; Şevkî Dayf, *el-Edebü 'l-'Arabiyyi 'l-Muasır Fi Mısır*

Mısır'ın 1798 yılında işgalinin ülkede bıraktığı sosyokültürel etki, askeri olayı geride bırakmış, adeta olayın askeri boyutu bu durumun gölgesinde kalmıştır. Napolyon, Mısır'a sadece ordusunu götürmekle kalmamış, beraberine muhtelif alanlarda faaliyet gösteren bilim insanları ve mütehassıslarla birlikte matbaa teknolojisini de almayı ihmal etmemiştir.¹³ Napolyon'un 1798-1801 yılları arasındaki Mısır seferi esnasında İskenderiyede iki matbaa daha tesis edilmiştir. Burada halka dağıtılması için Arapça harflerle bildiri ve beyannameler basılmıştır. Hatta bu beyannamelerin birinde işgali haklı gösterip Mısır halkının desteğini alabilmek, onların çıkarlarının gözetileceğini ilan etmek için besmele ve kelime-i tevhid ile başlayan Arapça bir broşür hazırlanmış ve Mısır halkına hitap edilmiştir.¹⁴ Ayrıca "*Alphabet Arabe, Turk et Persan, à l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française (An VI/1798) / Doğu ve Fransız Matbaasının Kullanımına Yönelik Arap, Türk ve Fars Alfabeti (Yıl VI/1798)*" adlı kitabın baskısı yapılmıştır. Fransız kuvvetleri, 1801 yılında Mısır'dan geri çekilirken matbaa ile alakalı hiçbir ekipman bırakmamıştır.¹⁵

Fransız işgali neticesinde Mısır'da okul, gazete, opera binası, kütüphane, matbaa, kimya laboratuvarı ve rasathaneler gibi sosyal, kültürel ve bilimsel yapıların faaliyete geçmesiyle Mısır'da yaşayan halk, Avrupalılara özgü hayat tarzının birtakım yönlerini fiilen tanıma imkânı elde etmişlerdir.¹⁶ İşgal güçlerinin ülkede inşa ettikleri kurumların faal hale gelmesinin doğal bir sonucu olarak Mısır'ın Batı dünyasıyla doğrudan bir etkileşim içinde bulunması önüne geçilemez bir durum olmuştur. Ülkede modern Arap edebiyatının ilk nüveleri, bu değişim ortamının zamanla edebiyata da sirayet etmesiyle kendisini göstermeye başlamıştır.¹⁷ Bu işgal, "*Nahda*" olarak isimlendirilen Mısır Rönesansı'ı (entelektüel uyanışı) ve dolayısıyla modern Arap edebiyatının da başlangıcı kabul edilmiştir. Ne var ki Fransız işgali, Arap edebiyatını işgalden önce ve sonra şeklinde kesin çizgilerle ayırmasından ziyade 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren modern dönemde Arap edebiyatında görülmeye başlayan yeni oluşumlara kapı açmıştır.¹⁸ Öte yandan Mısır'ın işgali ile başlayan süreci, uyanış döneminin miladı olarak

(Dâru'l Maârif, ts.), 41.

¹³ Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)" *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue* (2010), 28.

¹⁴ Bessâm Tibî, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 99-100.

¹⁵ Turgut Kut, "Bulak Matbaası" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/387; Arzu Ertuğrul, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 150.

¹⁶ Ertuğrul, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)*, 77.

¹⁷ Betül Can, "Rifa'a Râfi' et-Tahtavî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (2018), 263.

¹⁸ Mehmet Cihangir, *Rifa'a Râfi' El-Tahtavî'nin Paris Gözlemleri ve Hayrullah Efendi'nin Avrupa Seyahatnamesi* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015), 42.

değerlendirmeyenler de olmuştur.¹⁹ Bu görüşü savunanlara göre işgal ordusu, İslam ve Arap değerlerine karşı saygısızca davranmış ve bu değerleri menfaatleri icabı ortadan kaldırmaktan çekinmemiştir. Kaldı ki Napolyon, beraberinde getirdiği bilim insanları ve araç-gereçleri ne Mısırlıların hizmetine sunmak ne de onların fikir dünyalarına destek olmak adına değil, Fransız devrimi ile ortaya çıkan pozitivist felsefeden kaynaklı dünya görüşünü Müslümanlara kabul ettirebilmenin bir gayesi olarak getirmiştir.²⁰

Fransızlar, Mısır'ı 1801'de terk ettikten sonra ortaya çıkan yönetim boşluğu, anarşi ve kargaşaya yol açmıştır. Bu keşmekeş ortamında Osmanlı ve Memlûk güçleri ülkenin kontrolünü ele geçirmek için kıyasıya bir mücadele içinde olmuşlardır. Fakat hem Osmanlı hem de Memlûk kuvvetleri kendi aralarında uzlaşmayı sağlayamamışlardır. Bu durumu fırsata çeviren Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770-1849) tüm muhalif grupları birbirlerine düşürerek ortadan kaldırma stratejisi işe yaramış, neticede savaşın getirdiği ekonomik yıkımdan mustarip Mısır halkının da desteğini alarak 1805 yılında valiliğe getirilmiştir.²¹ Onun bu göreve gelmesiyle Mısır'da yeni bir dönem başlamıştır. Zira ülkede yönetime karşı isyan etme potansiyeli olan tüm muhalif gruplar bir şekilde bertaraf edildiği için Mehmet Ali Paşa ülkenin enerjisini modernleşme çabalarına sevk etme imkânına kavuşmuştur.

Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı bir politik anlayışı olmuştur. O, bu fikrin hayata geçebilmesi için ordunun ıslahı ve Avrupalı tarzda dizayn edilmesi gerektiğine inanmıştır.²² İlk adım olarak ordunun modernizasyonu için Fransız askeri uzmanlar getirerek, Mısır'da modern bir ordu ve donanma kurmuş²³ onlara kumanda etmesi için de Fransız albayı Joseph Séve'yi (Süleyman Paşa) görevlendirmiştir.²⁴ Böylece bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkmayı başarmıştır.²⁵ Paşa, henüz asker olup orduya katılmadan önce Kavalâda Leon adında Fransız bir tüccarın yanında çalışmış olması muhtemelen onun Mısır'ın idaresini ele aldıktan sonra Fransızlarla çalışma eğiliminde etkili olmuştur.²⁶ O, ülkede başlattığı bu reform hareketleriyle ordusunu Napolyon idaresindeki Fransız ordusu gibi modern teçhizatla do-

¹⁹ Civelek, "Modern Arap Edebiyatında İslami Edebiyatın Yeri ve Öncüleri", 85.

²⁰ Ertuğrul, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)*, 44.

²¹ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa" (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2022), 25/62.

²² Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", 25/63.

²³ Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), 225.

²⁴ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", 25/64.

²⁵ Salih Kış, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu Harekâtı ve Konya Muharebesi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2010), 146.

²⁶ Murat Erkoç, *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, ed. Mehmet Biçici (Gaziantep: İksad Yayınevi, 2020), 148.

natılmış eğitimli bir ordu haline getirmek suretiyle Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmak istemiştir.²⁷

Fransız subayların orduda etkin rol almaları sebebiyle zamanla bu subaylarla eğitim alan öğrenciler arasında iletişim sorunları ortaya çıkmaya başlamıştır. Mehmet Ali Paşa, subayların Türkçe öğrenmek istememeleri nedeniyle yurtdışına öğrenci göndermeye karar vermiştir. Bu kararı vermesinde sadece öğrencilerin dil öğrenme lüzumu değil, yapmayı düşündüğü reformlara yenilik getirmek istemesi de etkili olmuştur.²⁸ Zira Avrupadan getirilen uzman kadrolarla ülkede reform hareketlerine girişmek taşıma su ile değirmen döndürmeye benzeyeceği için ülkenin kendi öz evlatlarının yetiştirilmesine öncelik verilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.²⁹ Mehmet Ali Paşa, Fransa'nın gücünün sadece askeri kuvvet ile değil aynı zamanda ilim ve fende ileri bir seviyeye yükselmekle meydana geldiğini görmüştür. Paşa, Bonapart'ın ülkeyi işgal ederken kendi çıkarları için getirdiği, terk ederken de beraberinde götürdüğü söz konusu yeniliklerden esinlenip bunları geliştirerek, bu yenilikleri modernleşme hususunda uzun yıllar etkisi olacak şekilde ülkenin yararına devam ettiren kişi olmuştur. Mısırdaki modernleşme akımı, 19. yüzyıl boyunca buradan adım adım Ortadoğu'ya yayılmıştır. Bu noktadan hareketle, Ortadoğu'da modernleşmenin Mısır'dan başladığını söylemek mümkündür. Mehmet Ali Paşa sadece Mısır için değil; tüm bölgenin modernite ile tanışması bağlamında Ortadoğu tarihi açısından da önemli bir şahsiyettir. O, bu nedenle “*Modern Mısır'ın Kurucusu*” olarak da kabul edilmiştir.³⁰

Modern Arap edebiyatının doğuşunda etkili olan en önemli olay, Batı'ya askeri, tıp, mühendislik ve diğer alanlardaki eğitim sistemlerini yakından takip etmeleri için Avrupa'ya öğrenci grupları gönderilmesidir.³¹ İlk öğrenci grubu 1809 yılından 1822 yılına kadar İtalya'ya³², 1822-1844 yılları arasında Fransa'ya gönderilmiştir.³³

²⁷ Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, 102.

²⁸ Erkoç, *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 104.

²⁹ E. Zeynep Güler, “Batılılaşma ve Modernleşme Üzerine Düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 33 (2005), 147.

³⁰ Erkoç, *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 102.

³¹ Ahmed Rebi Muhammed - Ahmed el-Hamdânî Sâlim, *Dirâsât fi'l-Edebi'l-Arabiyyi'l-Hadis* (Dâru'l-Kindî, 2003), 19.

³² İlk öğrenci gruplarının İtalya'ya gönderilme nedeni, İtalya'nın Mısır ile uzun bir geçmişe dayanan ticari münasebetlerinin olması ve aralarındaki coğrafi yakınlık gösterilebilir bkz. Güler, “Batılılaşma ve Modernleşme Üzerine Düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski”; 1822 yılından itibaren öğrencilerin Fransa'ya gönderilme sebebi ise Fransa'nın 19. yüzyılda çağdaş ilimlerde en ileri ülkesi ve entelektüel merkezi olması gelmektedir bkz. Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013), 25.

³³ Anay, “Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine”, 27.

2. TAHTAVÎ'NİN HOCASI HASAN EL-ATTAR İLE TANIŞMASI

Tahtavi, 1801 yılında Mısır'ın doğusunda bulunan Cercâ (جرجا) kasabasının Tahtâ köyünde doğmuştur.³⁴ Babasının soyu Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)³⁵ yoluyla Hz. Hüseyin'e (ö. 61/680)³⁶, annesinin soyu Hazrec kabilesine³⁷ dayanmaktadır. Küçük yaşlarda hafızlığını tamamladıktan sonra babasının gözetiminde klasik dinî metinleri okumaya başlamıştır.³⁸ Ailesinin maddi durumu kötüleşince Tahtâdan Cercâ kasabasına bağlı Kunâ ve Farşûd gibi yerleşim yerlerine göç etmek durumunda kalmıştır.³⁹ Babasının vefatından sonra onun gerek geçimi gerekse eğitim işleri ile dayıları ilgilenmeye başlamıştır.⁴⁰ 1817 yılında Kahire'ye geldiğinde henüz 16 yaşında bir delikanlı olduğu halde Ezher Üniversitesine öğrenci olarak girmiştir. Fakat öğrenciliğinin ilk dönemlerinde verilen derslerin çoğunu anlamamıştır. İlim öğrenmeye karşı olan düşkünlüğü, arzusu ve azimli bir öğrenci olması sayesinde kısa zamanda toparlanmış derslerdeki başarısı ile Ezher Üniversitesinin önemli hocalarının dikkatini çekmeyi başarmıştır.⁴¹ Bu hocalardan en önemlisi hayatında mühim yeri olan Hasan el-Attâr'dır. (1776-1834)⁴² Burada Hasan el-Attâr'a kısaca temas etmekle fayda olacaktır. Attâr, Fransız işgali esnasında Kahire'den ayrılmış ancak bir süre sonra geri dönerek Fransız ilim adamları ile tanışma imkânına kavuşmuş bir ilim adamıdır. Bu tanışma ileri boyutlara taşınarak onlardan Fransızca ve modern ilimler öğrenirken kendisi de bu kimselere Arapça dersleri vermiştir.⁴³

Hasan el-Attâr, Mısır'ın işgal edildiği yıllarda açılan ve modern Arap dünyasının Batı standartlarında ilk akademik kuruluşu olan eski Mısır tarih ve kültürünü incelemek üzere kurulmuş Institut de'Egypte'i (Mısır Enstitüsü) yakından tanıma fırsatını yakalamıştır. Enstitüde Fransız mütehasşısrlar tarafından matematik, fizik, doğa bilimleri, antropoloji gibi sahalarda araştırmalar yapılmıştır.⁴⁴ O, Fransız yayılcı politikasının Mısır'ı işgali ile sonuçlanan olaylar silsilesi üzerinde düşünmüş ve bu noktaya gelmesinde iki ülkenin eğitim anlayışının ve uygulamaya koydukları metotların

³⁴ Hilal Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/95.

³⁵ Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır" (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020), 30: 504-505.

³⁶ Ethem Ruhi Fıglalı, "Hüseyin" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998), 18: 518-521.

³⁷ Ahmet Önkal, "Hazrec" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998), 17: 143-144.

³⁸ Maurice Chemoul, "Rifâa Bey al-Tahtâvî" (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1964), 9: 738; Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", 35: 95.

³⁹ Abdurrahmân er-Rafîi, *Asru Muhammed Ali* (Kahire: Dâru'l Maârif, 1989), 427.

⁴⁰ Hüseyin Fevzi en-Neccâr, *Rifa'a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1987), 60; Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", 35/95.

⁴¹ en-Neccâr, *Rifa'a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 61.

⁴² Hulusi Kılıç, "Hasan b. Muhammed Attâr" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/99.

⁴³ Kılıç, "Hasan b. Muhammed Attâr", 4/98.

⁴⁴ Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)", 31.

etkili olduğu sonucuna varmıştır. Yaptığı tespiti şu sözlerle açıklamıştır;

“Eski âlimlerimiz dini bilimlerin yanı sıra diğer bilimlerle de uğraşıyorlar, hatta inançlarına aykırı olan konularda bile kitap yazıyorlardı. İslami konuların yanı sıra *Tevrad’ı*, diğer semavi kitapları incelemişler, onlar hakkında yazılar yazmışlar, aynı zamanda dilbilgilerini geliştirmişler, şiirle, edebiyatla ve diğer kültür etkinlikleriyle uğraşmışlar, bu sayede ilerlemişlerdir, şimdi ise sadece dini bilimlerle uğraşılıyor, bakış açısı daralıyor, bu sebepten geri kalınıyor.”⁴⁵

Hasan el-Attâr, yaptığı müşahedelerin sonucunda her alanda Batı dünyası ile rekabet edebilmenin sadece dini ilimleri öğrenmekle mümkün olmayacağı kanaatine vardıldıktan sonra öğrencisi Tahtâvî’nin dini ilimlere ilaveten astronomi, tıp, matematik, coğrafya ve tarih gibi ilimlerle de ilgilenmesini sağlamış ve onu bu konuda teşvik etmiştir.⁴⁶ Tahtâvî, hocasını mahcup etmemek için sürekli çalışmış, kıvrak zekâsı ile öne çıkarak hocasının beğenisini ve takdirini kazanmıştır. Böylece aralarında karşılıklı bir sevgi-saygı bağı hâsıl olmuştur.⁴⁷ Attâr, talebesindeki cevheri görmüş, ona Ezher üniversitesine geldiği ilk günden itibaren özel ilgi göstermiş ve ona yeni ufuklar açmış onu adeta yepyeni bir dünyanın ortasına bırakmıştır.⁴⁸

3. FRANSA DENEYİMİ

Tahtâvî, 1821 yılında Ezher’deki eğitimini tamamladıktan sonra mezun olduğu yerde üç yıl süreyle öğretim elemanı olarak ders vermeye başlamıştır. 1824 yılında Mısır ordusunda imam ve vaiz olarak göreve başlamıştır.⁴⁹ Fransız ve diğer Avrupalı uzmanlarla beraber orduda bulunmasından dolayı Batı kültürü ile ilk yakın teması burada gerçekleşmiştir. Askeriyede göreve başlaması ona kurallara uyma, disiplinli olma ve düzenli yaşama gibi olumlu melekeler kazandırmıştır. Diğer yandan bu görev, onun Fransa’ya gidecek öğrenci grubuna katılmasına bir vesile olmuştur.⁵⁰ Zira Hasan el-Attâr, Mehmet Ali Paşa tarafından Avrupa’ya gönderilmesi planlanan öğrenci grubunun tayin edilmesinde yetkili kişi olarak görevlendirilmiştir.⁵¹ O da öğrencisi Tahtâvî’nin Fransa’ya gönderilecek öğrenci topluluğunun başına imam⁵² olarak tayin edilmesinde başrolü oynamıştır. Böylece Tahtâvî

⁴⁵ Cihaner Akçay, *Rifa’ a Rafi’ al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 7.

⁴⁶ Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, 35/95.

⁴⁷ Akçay, *Rifa’ a Rafi’ al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 7.

⁴⁸ Rifâa Rafî Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, çev. Cemil Çiftçi (İstanbul: Ses Yayınları, 1992), 10.

⁴⁹ en-Neccâr, *Rifa’ a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 67.

⁵⁰ Akçay, *Rifa’ a Rafi’ al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 8.

⁵¹ Tibî, *Arap Milliyetçiliği*, 106.

⁵² İmam olarak görevlendirilmesi bilindik anlamının yanında öğrenci grubuna rehberlik yapılması ve onların harcamalarının takip edilmesi görevini de kapsamaktadır.

ilk kez Mısır'ın dışına çıkma imkânına kavuşmuş ve Batılı ilimleri yakından tanıma olanağına erişmiştir.⁵³

Tahtâvî'nin beş yıl gibi uzun sayılacak bir süre Paris'te görevli olarak kalması, onu 19. yüzyıl Arap edebiyatı ve düşünce tarihinin öncü kişilerinden biri haline getiren en önemli yapı taşı olmuştur.⁵⁴ Tahtâvî'nin Paris'e imam olarak vazifelendirildiğinde ondan beklenen sadece sorumlu olduğu öğrenci grubunun dini vecibelerinin takibi, rehberlik hizmetleri ve onların harcama ile ilgili konulardaki idaresi olmuştur. Ancak Tahtâvî bu görevlerinin yanında ileri derecede Fransızca öğrenerek Batı edebiyatını asıl kaynaklarından okumaya başlamıştır.⁵⁵ Böylece O, hem öğrenci grubunun sorumlusu hem de gönüllü öğrenci olarak iki vazifeyi birden üstlenerek zor bir görevi deruhte etmiştir. Birçok konuya ait eserleri bazen tek başına bazen de kendi hesabından tuttuğu özel hoca ile okumuştur.⁵⁶ Okuduğu eserler arasında Fransız şiir divanları, siyaset kitapları, matematik, coğrafya, edebiyat vb. kitaplar bulunmaktadır.⁵⁷ Diğer yandan özellikle Rousseau ve Montesquieu'nun yazdığı birçok eseri okumuş ve onlardan övgü ile bahsetmiştir. Rousseau'nun monarşiye karşı halk üstünlüğünü savunması ve Fransız ihtilalini fikirleriyle etkilemiş olması Tahtâvî'nin düşünce dünyasında önemli etkiler bırakmıştır.⁵⁸

Tahtâvî'nin Fransızca'yı çok iyi derecede öğrenmesi ona tercüme sanatının incelikleri konusunda uzmanlaşma imkânı vermiştir.⁵⁹ Böylece O, Fransız kaynaklı Batı edebiyatına dair önemli eserleri tercüme ederek Arap dünyasına kazandırmaya çalışmıştır. Tahtâvî'nin zihin dünyasını meşgul eden en temel sorun; "*Müslüman olarak kalırken modern dünyanın parçası nasıl olunur?*" sorusu olmuştur.⁶⁰ Zira klasik eğitim ve öğretim metodunu benimsemiş Ezher Üniversitesi'nden mezun Tahtâvî'nin Batı kültürüne bu pencereden bakması, onu yorumlaması ve kısmen Rousseau ve Montesquieu gibi Fransız düşünürlerin fikirlerinden etkilenmesinin neticesi olarak mensubu olduğu medeniyet birikimine farklı bir açıdan bakabilme yetkinliği kazanmıştır. Bu yetkinlik, onun kendi kültürü ile batı kültürüne bakış açısını değiştirmiş, onu her iki medeniyete karşı tarafsız olacağı bir konuma yerleştirmiş ve Paris'e gitmeden önceki biçiminde bırakmamıştır.

⁵³ Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)", 32.

⁵⁴ Akçay, *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 4.

⁵⁵ en-Neccâr, *Rifa'a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 69.

⁵⁶ en-Neccâr, *Rifa'a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 71.

⁵⁷ Can, "Rifa'a Râfi' et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri", 264.

⁵⁸ Akçay, *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 4.

⁵⁹ Can, "Rifa'a Râfi' et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri", 47.

⁶⁰ Musa Yıldız, "Modern Arap Dünyası ve Bazı Sorunlar", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* V/1 (1999), 138.

Tahtâvî, Fransa'dan döndükten sonra hocası Hasan el-Attar'ın ondan seyahat esnasında gördüğü ilginç şeyleri not almasını istemesi tavsiyesine uyarak oradaki gözlemlerini, intibalarını, hatıralarını, bilgilerini *Tahlîsu'l-İbrîz fî Telhîsi Bâriz /Paris Özetinde Saf Altının Arıtılması*⁶¹ adlı eserde kitaplaştırmıştır. Bu eser, romandan ziyade bir seyahatname şeklinde yazılmış ve 19. yüzyılda Fransa hakkında 1850'li yıllara kadar bu türde kaleme alınmış tek eser olma özelliğini korumuştur. Eserin geneline hâkim olan anlayış, Batının menfi yönlerini devamlı eleştiren klasik zihniyetin yerini bağımsızlık ve tutuculuktan uzak tarafsız bir gözle yorumlamanın almış olmasıdır.⁶² Eserde 19. yüzyılın ilk yarısında Fransız halkının adet ve gelenekleri, toplumsal hayatları ve idari yapısı, dini yaşantıları ve ülkede bulunan bazı sanatlar gibi olaylara yer verilmiştir.⁶³ Tahtâvî, eserinde Fransa hakkındaki izlenimlerini anlatırken konuları sistematik olarak başlıklara ayırmıştır. Bu durum, onun klasik bir gezginden öte akademik çalışmalara aşına bir kişi olduğunu gösteren güzel bir örnektir.⁶⁴

4. MISIR'DAKİ GÖREV VE FAALİYETLERİ

Tahtâvî, daha ülkesine dönmeden Jomard⁶⁵ (1777-1862) tarafından Mehmed Ali Paşa'ya onun çalışkanlığı ve gayretini takdir eden bir referans mektubu yazılmıştır.⁶⁶ Bu mektup sayesinde Tahtâvî'nin Ebû Za'bal'de bulunan tıp fakültesine 1831 yılında Fransızca hocası ve tercüman olarak atanması yapılmıştır. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra 1833 yılında Turada bulunan Topçu Okuluna mühendislik ve harp sanatlarıyla alakalı kitapları tercüme etmesi için mütercim olarak görevlendirilmiştir.⁶⁷ Tahtâvî, Abbâsiler döneminde yapılan tercüme faaliyetlerinin İslam medeniyetinin yayılmasında ne derece etkili olduğunu idrak ederek içinde bulunduğu dönemde de Batı dünyasının düşünce yapısını barındıran önemli kitapların tercüme yoluyla Arap dünyasına kazandırılmasının önemine inanmıştır. Tercüme faaliyetlerine geçilebilmesinin önündeki en büyük handikap, ül-

⁶¹ Bu eser, henüz Mehmet Ali Paşa döneminde Rüstem Besim Efendi tarafından Türkçeye kazandırılmış ve 1839 yılında Bulak matbaasında basımı gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Cemil Çiftçi tarafından tekrar gözden geçirilmek suretiyle "Paris Gözlemleri" adıyla Ses Yayınları tarafından 1992 yılında yayımlanmıştır.

⁶² Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 12.

⁶³ Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, 23; Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", 35/95.

⁶⁴ Can, "Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri", 265.

⁶⁵ Edme-Français Jomard, 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgalinde orduya jeoloji mühendisi olarak hizmet vermiştir bkz. Catherine Chadefaud, « Edme-François Jomard (1777-1862) et la mission égyptienne dans la première moitié du XIXe siècle », Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde [En ligne], 49 (2012):1.

⁶⁶ Catherine Chadefaud, "Edme-François Jomard (1777-1862) et la mission égyptienne dans la première moitié du XIXe siècle", Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde 49 (2012), 5.

⁶⁷ en-Neccâr, *Rifâ'a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 100.

kede Paris'te bizzat müşahede ettiği yabancı diller okulu benzeri bir kurumun olmamasıdır. İlk iş olarak böyle bir kurumun açılma gerekçesini, dönemin idaresine teklif etmiş ve aldığı olumlu yanıt üzerine 1834 yılında bu okulun tüm faaliyetlerini organize etmekle görevlendirilmiştir. Bu okulda Fransızca, İngilizce, İtalyanca Farsça ve Türkçe gibi diller öğretilmiştir.⁶⁸ Batı düşünce yapısını oluşturan fikir önderlerinin yüzyıllar içinde elde ettikleri bilgi birikimlerinin tercüme edilmesiyle bu birikimlerin Arap kültürüne kısa yoldan intikali mümkün olmuştur. Diller okulunun (Medresetü'l-Elsün) önemini Tahtâvî şu sözlerle açıklamıştır;

*"Biz, ilmî heyetler halinde Mısırluları Avrupa'ya gönderiyoruz, fakat bu okulu açmakla Avrupa ilimlerini Mısır'a taşıyoruz."*⁶⁹

Tahtâvî, bu okulda 16 yıl hizmet vermiş ülkenin kalkınmasında büyük emekleri geçen hocalar ve mütercimlerin yetişmesine öncülük etmiştir. 1854 yılında Ortadoğu'nun ve Mısır'ın ilk resmî gazetesi Vakâyi-i Mısıriyye'nin editörlük görevine getirilmiştir. Onun göreve gelmesine kadar bu gazete Türkçe yayın yaparken artık Türkçe-Arapça olarak yayınlanmaya başlamıştır.⁷⁰ 1848 yılında Mısır'ın idaresine I. Abbas Hilmi (1813-1854) geçmiştir. O, Osmanlı sultanına itaatinin bir göstergesi olması adına ve Fransızların ülkesine nüfuz etmelerini önlemek amacıyla ilk iş olarak Fransız danışmanların işlerine son vermiş ve Tahtâvî'nin büyük emeklerle açtığı Diller Okulu'nun da (Medresetü'l-elsün) kapatılmasına karar vermiştir.⁷¹ Paşa, idaresi altındaki Sudan'da modern bir okul kurulmasını ve bu okulda Türk ve Sudanlı öğrencilerin beraber okumasını çok istemiştir.⁷² O nedenle Tahtâvî'yi Hartum'a Medresetüs-Sudan'ın faaliyete geçmesi için kurucu müdür olarak görevlendirmiştir.⁷³ Fakat Tahtâvî tarafından bu görevlendirme daha çok sürgün olarak görülmüştür. Zira O, böyle bir görevi kendisi gibi ülkede bulunan eğitim kurumlarının üst düzey bir yöneticisinden ziyade alt kademelerdeki bir eğitimcinin de yapabileceğini düşünmüştür.⁷⁴ Sudan'da dört yıl ikamet etmiş, burada da tercüme faaliyetlerine devam ederek Fransız yazar François Fenelon'un (1651-1715) Télémaque (Telemak) isimli eserini Arapçaya tercüme etmiş ve bu yapıtıyla modern Arap edebi-

⁶⁸ en-Neccâr, *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 103.

⁶⁹ Akçay, *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 14.

⁷⁰ Nesimi Yazıcı, "Vakayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 2 (1991), 270.

⁷¹ Tuğrul Oğuzhan Yılmaz, "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 118/233 (2018), 167; İlhan Şahin, "Abbas Hilmi-I" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998), 1/25.

⁷² Yılmaz, "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi", 167-168.

⁷³ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", 35/95.

⁷⁴ Akçay, *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 16.

yatında roman türünün öncüsü olarak görülmüştür.⁷⁵ Fenelon, Télémaque adlı eserinde Yunan mitoloji ve destanlarını kullanarak kendi siyasi görüşünü sembolik olarak anlatmıştır. Eserde mükemmel bir toplumun inşası için devlet mekanizmasının, bu mekanizmayı işleten idarenin ve toplumun üzerine düşen görev ve sorumluluklar didaktik bir üslupla işlenmiştir. Yazar, kralın da bir insan olduğunu hatırlıdan çıkarmaması lüzumuna değinmiş ve XIV. Louis'in siyasi anlayışına dolaylı yollardan eleştiriler getirmiştir.⁷⁶ Tahtâvî'nin bu eseri Arapçaya çevirmesindeki amaç, kendisini Mısır'dan adeta sürgün edercesine Sudan'a görevlendiren I. Abbas Hilmi'nin yönetim tarzına dolaylı olarak eleştiride bulunmak istemesi olmuştur.

I. Abbas Hilmi'nin vefatıyla yönetime Said Paşa (1822-1863) gelmiştir. Said Paşa'nın vali olmasıyla Tahtâvî 1854 yılında Mısır'a dönebilmıştır.⁷⁷ Said Paşa, 1856 yılında orduya çok önem vermesinden dolayı Tahtâvî'yi Harp Okulu müdürlüğüne getirmiştir. Tahtâvî, bu harp okulunu daha önce kapatılan Medresetü'l-elsünè (diller okulu) dönüştürmüş Arapçanın yanında Doğu dillerinden Farsça ve Türkçe ile Batı dillerinden Fransızca, İngilizce ve Almancanın birer tanesini seçmeli ders durumuna getirmiştir.⁷⁸ 1870 yılına gelindiğine Mısır'ın ilk dergisi olan ve Ali Mübarek (1823-1893) tarafından gençlere doğa bilimleri sevdirmek amacıyla kurulan Ravzatü'l-medâris dergisinin başyazarlığına getirilmiştir.⁷⁹ Dergide doğa bilimlerinin yanında sanat ve edebiyat yazılarına da özel önem verilmiş, kızların eğitim hayatına girebilmesinin lüzumuna sıklıkla değinilmiştir. Tahtâvî'nin bu konudaki gayretleri, 1873 yılında ilk kız okulunun açılmasıyla meyvesini vermiştir.⁸⁰

Bunların dışında Tahtâvî, Paris'te kaldığı sürede yeni edebi akımların çoğunu inceleme fırsatı bulmuş ve bunları Arap edebiyatına nakletmiştir. Şiir ve nesirde yenilik hareketini ilk kez o başlatmış ve şiirde Mahmûd Sâmî el-Bârûdî (1839-1904), İsmail Sabrî (1854-1923), Ahmed Şevkî (1868-1932), Hâfız İbrâhîm (1871-1932) ve Halîl Mutrân (1869-1949) gibi şairlere yeni edebi akımı aktaran kişi olmuştur.⁸¹ Tahtâvî'nin yönetimindeki Tercüme Okulundaki çalışmalar, Arapçada kahramanlık

⁷⁵ er-Rafî, *Asru Muhammed Ali*, 443.

⁷⁶ Zeynep Tek vd., "Batılılaşma Dönemi Doğu Edebiyatında 'Les Aventures De Télémaque, Fils D'ulyse'ın Serüveni: Türkçe, Arapça Ve Farsça Örneği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 61/1 (2021), 236.

⁷⁷ Zekeriyâ Kurşun, "Said Paşa" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/573; Akçay, *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 17.

⁷⁸ en-Neccâr, *Rifa'a et-Tahtâvî Râidu Fikr ve İmâmu Nahda*, 114.

⁷⁹ İbrahim Şaban, "XIX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Karşılaştırmalı Edebiyatın Öncüleri", *Doğu Araştırmaları* 1/25 (2022), 43.

⁸⁰ Yazıcı, "Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz", 39; Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", 35/96.

⁸¹ er-Rafî, *Asru Muhammed Ali*, 458.

temalı macera romanlarının ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Nitekim 1870'li yıllara gelindiğinde sadece Fransızcadan Arapçaya onlarca roman tercüme edilmiştir.⁸² Tercüme romanlarının yerini 1880'li yıllardan itibaren Saîd el-Bustâni (1852-1912), Ya'kûb Sarrûf (1852-1927) ve Corcî Zeydân (1861-1914) gibi yazarların kaleme aldığı ve daha çok Avrupa'daki benzerlerini taklitten öteye gidemeyen tarihi konulara dair romanlar almıştır.⁸³ Ayrıca Tahtâvî'nin gerek telif ettiği Tahlîsu'l-İbrîz isimli roman-seyahatname türü eseri ve gerekse Arapçaya çevirdiği Fenelon'un Télémaque adlı romanı kendisinden sonra gelenlere örnek olmuş ve onları roman yazmaya cesaretlendirmiştir.⁸⁴

Tahtâvî, Paris'te kaldığı süre boyunca birçok kez tiyatroya gitmiştir. Tahlîsu'l-İbrîz adlı eserinde tiyatroya dair bazı ıstılahları Arapçaya aktarmaya çalışmış⁸⁵, şayet ilgili kelimenin kendi diline uygun terminolojisini bulamamışsa ya onun orijinal halini kullanmış ya da o kelimeye halkın anlayabileceğini düşündüğü bir karşılık aramıştır. Tahtâvî'nin tiyatro hakkındaki bu yazıları, bu türün modern Arap edebiyatına girmesini gösteren ilk örnektir. Onun bu çabalarını hayata geçirme işini tiyatro metinlerini ilk olarak yazıya aktaran öğrencisi Muhammed Osman Celâl (1829-1898) üstlenmiştir. Muhammed Osman, hocası Tahtâvî gibi resmi kurumlardaki yoğun tercüme faaliyetlerine rağmen tiyatroya olan tutkusundan dolayı Fransızcadan birçok tiyatro metnini Arapçaya tercüme etmiştir.⁸⁶ Tahtâvî, tiyatronun yanı sıra Mısır'a hikâye ve gazete makalesi ve röportaj türlerini taşımıştır.⁸⁷ Gerek tercüme ve telif yoluyla Arap dünyasına kazandırdığı yüzlerce eseriyle gerekse yetiştirdiği talebelerle Osmanlı ve Mısır'ın edebiyat ve düşünce hayatında önemli izler bırakan Tahtâvî, 1873 yılında Kahire'de vefat etmiştir.⁸⁸

SONUÇ

Tahtâvî, modern Arap edebiyatına geçiş sürecinin en önemli ve en etkili yüzü olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Batı edebiyatının önemli eserlerini tercüme ederek Arap dünyasına kazandırmak suretiyle ülkede eğitim sisteminde yapmak istediği köklü değişiklikleri, bizzat kur-

⁸² Pierre Cachia, "Tercüme ve Adaptasyon Dönemi (1850-1914)", çev. Hasan Taşdelen, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 198.

⁸³ Roger Allen, "Edebiyat Tarihi Ve Arap Romani", çev. Faruk Çiftçi, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2005), 132-133.

⁸⁴ Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 136.

⁸⁵ Muhammed Sawaie, "Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî ve Modern Arap Edebiyat Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı", çev. Şener Şahin, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 165.

⁸⁶ Cachia, "Tercüme ve Adaptasyon Dönemi (1850-1914)", 199.

⁸⁷ Akçay, *Rifâ'a Rafî' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, 33.

⁸⁸ er-Rafîi, *Asru Muhammed Ali*, 450; Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", 35/95.

duğu ve idaresinde bulunduğu kurumlarla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Tahtâvî'nin en büyük talihi, Hasan el-Attar gibi kendisine yeni ufuklar açan bir hoca ile ortaya koyduğu ilmi çalışmalardan dolayı onu hem maddi hem manevi olarak destekleyen Mehmet Ali Paşa'yla aynı dönemde yaşamış olmasıdır.

Tahtâvî, ne kendi öz değerlerinden tamamen koparak Batı'nın tüm müktesebatını olduğu gibi kabul edip aslından uzaklaşma yolunu tercih etmiş ne de Batı'dan gelen her şeyin zararlı olduğuna inanıp uzak durmayı tercih etmiştir. O, fikirleriyle dengeli bir yol takip etmeyi prensip haline getirmiş, Batı'dan gelen şeyleri Arap/İslam kültürünün süzgecinden geçirip millileştirerek kendi yaşadığı topluma aktarmaya çalışmış bir entelektüeldir. Çünkü Tahtâvî için kendi medeniyet mirasını tümünden reddetmeden Batı dünyasının fikri birikimini nasıl özümseyebileceği düşüncesi onun tüm çalışmalarında ana eksenini oluşturmuştur.

Tahtâvî, millet olarak kalkınma ve uyanışın ilk adımının eğitim-öğretim faaliyetleriyle olacağına gönülden inandığı için bir yandan Avrupa'nın yüzyıllar süren fikri birikimini yoğun tercüme faaliyetleri ile kısa yoldan ülkesine kazandırmaya çalışırken diğer yandan eğitim-öğretim kurumlarında aktif olarak görevler almıştır. Avrupa'nın gelişmesindeki ana faktörün kendi iç dinamiklerini harekete geçirerek kültürleşmeden modernleşmeye dönüştüğünü bizzat Paris'te kaldığı yıllarda yakından müşahade etmiştir. Bu sebepten Tahtâvî, benzer bir atılımı Mısır'da başlatmak için kendisini mensubu olduğu milletin bir öğretmeni olarak kabul etmiş ve kendisinin Batı dünyasıyla boy ölçüşebilmek adına entelektüel kalkınma hareketinin lideri olduğuna inanmıştır. Zira onun gerek tercüme yoluyla Arap dünyasına armağan ettiği Batı edebiyatı eserleri, gerekse bizzat kaleme aldığı yapıtlar Mısır'da modern Arap edebiyatı eserlerinin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuş ve kendisinden sonra gelen edebiyatçılara yeni türlerde yapıtlar telif etmelerinde yol göstermiş ve onları teşvik etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Cihaner. *Rifa'a Rafi' al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konularındaki Düşünceleri)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Allen, Roger. "Edebiyat Tarihi Ve Arap Romanı". çev. Faruk Çiftçi. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2005).
- Anay, Harun. "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 6/10 (2001).
- Bilgenoğlu, Ali. "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modern-

- leşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11 (2010).
- Bilgenoğlu, Ali. *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.
- Bilgenoğlu, Ali. "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifâ'a Rafî el-Tahtavî (1801-1873)" *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue* (2010).
- Cachia, Pierre. "Tercüme ve Adaptasyon Dönemi (1850-1914)". çev. Hasan Taşdelen. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004).
- Can, Betül. "Rifâ'a Râfî'î et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (2018).
- Chadefaud, Catherine. "Edme-François Jomard (1777-1862) et la mission égyptienne dans la première moitié du XIXe siècle". *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* 49 (2012).
- Cihangir, Mehmet. *Rifâ'a Râfî'î El-Tahtâvî'nin Paris Gözlemleri ve Hayrullah Efendi'nin Avrupa Seyahatnamesi*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Civelek, Yakup. "Modern Arap Edebiyatında İslami Edebiyatın Yeri ve Öncüleri". *Yüzüncü Yıl İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000).
- Dayf, Şevki. *el-Edebü 'l-Arabiyyi 'l-Muasır Fî Mısır*. Dâru'l Maârif, 10. Basım, ts.
- Demir, Muzaffer. "Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/2 (2012).
- Er, Rahmi. *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Erkoç, Murat. *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*. ed. Mehmet Biçici. Gaziantep: İksad Yayınevi, 2020.
- Ertuğrul, Arzu. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Göçemen, Yakup. "Modern Mısır Şiirinde Kur'an-ı Kerim'den İktibâslar". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020).
- Görgün, Hilal. "Rifâa et-Tahtâvî". C. 35. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008.
- Güler, E. Zeynep. "Batılılaşma ve Modernleşme Üzerine Düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski". *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 33 (2005).
- Gürgen, Süheyla Yenidünya. "Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace

- Compte Sebastiani'nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801–1802) ve Raporları". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 27 (2019).
- Keha, Murat. "Mehmed Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Layiha". *Doğu Esintileri* 7 (2017).
- Kılıç, Hulusi. "Hasan b. Muhammed Attâr". C. 4. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991.
- Kış, Salih. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu Harekâtı ve Konya Muharebesi". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2010).
- Kurşun, Zekeriya. "Said Paşa". C. 35. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008.
- Kut, Turgut. "Bulak Matbaası". C. 6. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa". C. 25. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2022.
- Muhammed, Ahmed Rebî - Sâlim, Ahmed el-Hamdânî. *Dırâsât fi'l-Edebi'l-Arabiyyi'l-Hadîs*. Dâru'l-Kindî, 2003.
- Neccâr, Hüseyin Fevzi en-. *Rifâ'a et-Tahtâvî Râidu Fıkr ve İmâmu Nahda*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1987.
- Rafî, Abdurrahmân er-. *Asru Muhammed Ali*. Kahire: Dâru'l Maârif, 5. Basım, 1989.
- Sawaie, Muhammed. "Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî ve Modern Arap Edebiyat Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı". çev. Şener Şahin. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005).
- Sinoué, Gilbert. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*. çev. Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
- Somuncuoğlu, Ecehan. "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları". *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2015).
- Şaban, İbrahim. "XIX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Karşılaştırmalı Edebiyatın Öncüleri". *Doğu Araştırmaları* 1/25 (2022).
- Şahin, İlhan. "Abbas Hilmi-I". C. 1. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998.
- Tahtâvî, Rifâa Rafî. *Paris Gözlemleri*. çev. Cemil Çiftçi. İstanbul: Ses Yayınları, 1992.
- Tek, Zeynep vd. "Batılılaşma Dönemi Doğu Edebiyatında 'Les Aventures De Télémaque, Fils D'ulyse'ın Serüveni: Türkçe, Arapça Ve Farsça Örneği". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 61/1 (2021).
- Tîbî, Bessâm. *Arap Milliyetçiliği*. çev. Taşkın Temiz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

- Turan, Namık Sinan. "19. Yüzyılda İmparatorluk, Kolonyalizm ve Opera 'Verdi'nin Aida'sı ve Mısır'ın Sergilenmesi'". *Sosyoloji Dergisi* 37 (2017).
- Uzun, Mustafa İsmet. "Ezher". C. 12. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995.
- Yazıcı, Nesimi. "Vakayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 2 (1991), 268.
- Yıldız, Musa. "Modern Arap Dünyası ve Bazı Sorunlar". *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* V/1 (1999).
- Yılmaz, Tuğrul Oğuzhan. "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 118/233 (2018).
- Zeydan, Corcî. *Târîhu Âdâbi'l-Lüğati'l-'Arabiyye*. Kahire: Müessetü'l-Hindâvî, 2013.

